

Recensies

MULTITUDE

Sonja Lavaert, *Het perspectief van de multitude*, VUBPress, Brussel, 2011, 500 pp., € 29
ISBN 9789054878223

In haar boek *Het perspectief van de multitude* is Sonja Lavaert bijzonder ambitieus. Ze combineert verschillende filosofische onderzoeksplannen met elkaar en probeert deze samen te thematiseren en te articuleren. Zowel politieke filosofie, taal filosofie als “een soort toegepast onderzoek waarvoor ik voorlopig geen deugdelijke naam kan bedenken” (12) worden tegelijk in stelling gebracht en langzaam maar zeker ontvouwd over het groot aantal bladzijden en hoofdstukken die het boek lang is. Centraal concept in dit hele bouwwerk is de notie van ‘multitude’ en de auteur vraagt van de lezer het nodige geduld om alle verdiepingen ervan te verkennen en de genealogie mee te volgen. Het boek beoogt met name een genealogie van het multitudeconcept dat in het actuele politiek-filosofische debat over democratie en aanverwanten aanwezig is. Vooral Franse en Italiaanse filosofen komen daarbij aan bod. Multitude is daarbij een concept dat door heel wat auteurs wordt gethematiseerd maar is toch vooral in de belangstelling gekomen met de publicatie van het boek van Negri en Hardt, in het Nederlands vertaald als *De menigte*. Als politieke term gaat het terug tot Machiavelli en vooral Spinoza, filosofen die door Negri terug onder de aandacht worden gebracht.

Hoewel een en ander reeds op de eerste bladzijden van het boek programmatisch wordt aangekondigd, leidt dit niet meteen tot een duidelijk begrip van het opzet, getuige zinnen zoals “De verbondenheid van taal en politiek leidt naar een systematisch materialisme wat doet vermoeden dat een atheïstisch humanisme een *conditio sine qua non* is voor sociaal politiek denken, en bijgevolg ook voor democratie, de sociale politiek zelf.” (15) Hoewel deze zin bol staat van de assumpties volgt geen uitleg of verheldering. Of wat dacht u van de zinnen die erop volgen: “Religie scheidt wat verbonden is doch men kan vorm niet van inhoud scheiden, of middel en methode van het doel. Dit vermoeden moet verder verkend worden en in deze studie wordt dus stilgestaan bij religie. Op een algemener niveau is de religiekwestie verbonden met het thema van de verbeelding en bijgevolg wordt in het algemeen gethematiseerd. Dit onderzoek zal de verbondenheid van taal en praktijk verder verkennen.”

Op zich kunnen we deze zinnen analyseren, maar wat ermee aan te vangen? Hoe niet te verdrinken in een studie die zich met elke nieuwe zin aankondigt als een andere studie? Én religie, én verbeelding in het algemeen, én taal en praktijk, én kunst, én politiek, én... Meteen is hiermee een grote moeilijkheid van dit boek aangegeven: de veelheid aan vragen en perspectieven vraagt om een uiterst helder en consequent volgehouden transparantie van denken en daar getuigt het boek niet altijd van; het verdwaalt af en toe in de hoeveelheid aan fundamentele vragen die over elkaar struikelen. Ter illustratie: van het derde onderzoeksprogramma – dat zonder naam – is slechts één van de vragen die wordt opgeworpen: “Hoe verhouden taal, politiek, creativiteit, toepassing en kunst zich tegenover elkaar?” (15) Dat de auteur zich hiervan bewust is, is van meet af aan duidelijk, maar dat maakt het boek daarom niet transparanter. Om een en

ander voor de lezer te ontsluiten was een zakenregister achteraan het boek een elementair hulpmiddel geweest. Quod non.

Tegelijk getuigt dit boek van een enorme belesenheid van de auteur die niet op een oeuvre meer of minder kijkt om haar thesis uit te spitten en in stelling te brengen. De vijf hoofdfiguren Agamben, Negri, Machiavelli, Spinoza en Virno worden bij regelmaat geflankeerd door andere filosofen, en ook de secundaire literatuur over deze auteurs blijft niet onbesproken. Dat op zich is al een *tour de force* en leidt tot een meerstemmige studie met bijzonder veel kleuren en schakeringen.

Wat is dan de kern van deze studie? Moeilijk om uit te maken temeer daar elke bladzijde een veelheid aan problemen aanraakt die op hun beurt meanderen naar nieuwe problemen, om vervolgens weer verder te gaan. Nog niet bekomen van een gedachte, wordt de volgende al opgediend, waardoor het naar adem happen is zonder uitzicht op de oppervlakte.

Centraal is en blijft natuurlijk het concept *multitude* dat met name bij Negri gedacht wordt als een "niet-organische, differentiële en vermogende (krachtige, potentiële, energetische) veelvuldigheid" (p. 41) die probeert weerstand te bieden aan het absorptievermogen van het kapitalistische bestel. De *multitude* moet het ritme aangeven van een meer radicale kritiek waaraan ons bestel dringend nood heeft. De vraag aldus Lavaert, de vraag van onder andere Negri, blijft vervolgens hoe deze *multitude* te constitueren. Een systematisch en verhelderend antwoord op deze vraag is in het boek van Lavaert niet terug te vinden. Dankzij of ondanks de meerstemmigheid van deze studie.

Ignaas DEVISCH (Gent)

*

CHRISTELIJKE FILOSOFIE

Gerrit Glas, *Twijfel, bewijs & overgave. Over christelijke filosofie*. Amsterdam, Sjobbolet, 2011, 71 blz., € 14,75 ISBN 978 94 91 110023

In tegenstelling tot wat we in Nederland zien, treffen we in Vlaanderen geen 'christelijke' filosofie aan. Zoiets is hier niet alleen onbekend, meer nog: zoiets lijkt in het gesecculariseerde (en dus politiek correcte) milieu der academici eerder ongewenst of klinkt zelfs als een vloek, want zo'n filosofie zou haar aanspraak op *filosofie* verliezen. Wellicht kunnen liefhebbers van een wijsgerige literatuur, academisch geschoolde intellectuelen en tenslotte vakfilosofen zich niets voorstellen bij een filosofie die het attriboot 'christelijk' zou meekrijgen. Bovendien werkt nog het volgende. Hoe ongenanceerd het ook moge klinken (en hoe onjuist het feitelijk ook is), maar in Vlaanderen is 'christelijk' niets anders dan 'katholiek'. Kunnen we dan van een 'katholieke filosofie' spreken? Sommigen – mensen die aan de Antwerpse, Brusselse en Gentse universiteit hebben gestudeerd – zullen naar Leuven verwijzen. Terecht is dat niet, want inhoudelijk of thematisch katholiek is de Leuvense filosofiefaculteit helemaal niet,